

Досить активно вживають кам'ячани запозичені антропоніми з німецької, французької, англійської, скандинавської, грузинської, італійської та інших мов. Що ж стосується слов'янізмів, то впродовж усього хронологічного відрізка подибуємо слов'янські імена-композиції, а також антропоніми польського, болгарського, чеського, словацького походження.

Отже, узагальнивши та проаналізувавши антропонімний склад міста Кам'янець-Подільського, констатуємо:

– Враховуючи критерій чисельності виокремлюємо зрізи з найбільшою і найменшою кількістю носіїв, найчисельнішими частотними десятками, активними та одиничними антропонімами, що впливає на динаміку місцевого іменника.

– Для визначення якісних та кількісних змін у частотних десятках тринадцятьох зрізів застосовуємо критерій змінності. З-поміж імен, що входили до частотного десятка на певному зрізі, визначаємо три типи чоловічих та чотири жіночих імен. За допомогою графіків наводимо криві руху цих імен.

– Упродовж визначених хронологічних меж функціонують наскрізні імена – тридцять одна одиниця, проте лише п'ять з них не змінюють своїх позицій відносно розряду імен. Найстабільнішим чоловічим іменем є *Олександр*, а жіночим – *Катерина*.

– У дослідженні представлено шість етимологічних груп імен, які по-різному функціонували на окремих проміжках часу, що, ймовірно, є впливом національних, культурних, історичних та соціальних чинників.

Список використаних джерел

1. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр. / В. В. Малий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 208 с.
2. Расцупкін О. І. Кам'янець на Поділлі / О. І. Расцупкін, С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – 112 с.

Summary. The analysis of using proper names in the end of XIX and XX centuries are investigating in this article. The stable names of population of Kamjanets-Podilsky was defined.

Key words: anthroponymic, proper names, dynamic of names.

УДК 821.161.2:929 (043.3)

Л.В. Романенко

УСНОПОЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ПОСТАТІ УСТИМА КАРМАЛЮКА

Стаття присвячена осмисленню художнього матеріалу про життя і діяльність Устима Кармалюка – керівника народного повстання на Поділлі проти соціального і національного гноблення.

Ключові слова: символ, фольклорна модель, фольклорна та літературна кармалюкіана, етнос, поезика.

Як відомо, фольклорна спадщина – це не лише джерело інформації про історичні події, а й засіб пізнання народних оцінок цих подій. Вона є одним із найважливіших джерел історичної, національної самосвідомості етносу. Повз увагу народу-творця не пройшов жоден історичний факт, жодна постать, діяльність якої мала суспільний резонанс. Художньо достовірну й величну картину національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Устима Кармалюка відтворено саме в усній народній творчості. Загалом же, фольклорні твори національно-визвольної тематики зустрічаємо в усіх більш-менш поважних фольклорних колекціях. Записи фольклору про героя належать, зокрема, М.Максимовичу, С.Руданському, П.Кулішу, М.Костомарову, І.Манжурі, Б.Грінченку, М.Лисенку та іншим відомим діячам української культури.

Узагальнюючого видання фольклору про Устима Кармалюка, як і підсумкового дослідження цього фольклорного пласта, досі не здійснено, хоча матеріал зібрано значний. Більш-менш компактні збірки фольклору цієї тематики опубліковано в додатках до робіт В.Тищенка та В.Вовкодава, в окремих томах зводу української народної творчості, зокрема в збірникові історичних пісень, томі народних оповідань, легенд і переказів тощо. Загалом же, вивчення фольклору про соціальну й національно-визвольну боротьбу ніколи не було послідовним, однозначним, а, отже, об'єктивним. Фольклорна кармалюкіана потребує подальшого

студіювання, переосмислення у зв'язку із залученням до аналізу нових матеріалів, що були донедавна не лише розпорошеними чи малодоступними, а й практично невідомими.

Перший із відомих записів пісні «Повернувся я з Сибіру» був здійснений М.Костомаровим на Волині і з купюрами опублікований у «Малорусском литературном сборнике» Д.Мордовця. Ця пісня віддавна була відома з таким початком:

*Повернувся ж з Сибєрії,
Нема ж мені долі!
Ой здається, не в кайданах,
Але ж бо в неволі [2, 47].*

Лише наприкінці ХІХ століття виник заспів «За Сибіром сонце сходить». На відміну від інших творів про Кармалюка, ця пісня може мати літературне походження.

Деякі дослідники вважали творцем пісні самого Кармалюка. Т.Шевченко категорично заперечував, стверджуючи, що авторство цієї пісні належить Т.Падури. Загальний тон твору цілком позбавлений віддзеркалення соціальних реалій і занадто «миролюбивий». На думку поета, пісня пройнята скорботою й сумом. Герой плаче, скаржиться на долю, на злих людей, що примушують його жити в лісі й повсякчас остерігатися небезпеки:

*Слідять мене вдень і вночі,
В повсякдень годину.
Ніде ж мені подітисся.
Я від журби згину!
Маю жінку, маю діти,
Коли ж їх не бачу.
Як згадаю про їх скруту,
То тяжко заплачу.
Нема щастя ні для мене
І ні для родини,
Переходять в тяжкі жалі
Всі ж мої години! [2, 47].*

У творі відчувається настрій смутку і покори, а не боротьби.

З-поміж уснопоетичних творів про Кармалюка саме пісня, яка починається словами «Повернувся я з Сибіру», посідає особливе місце. Здавна вона користувалася популярністю не лише в Україні, а й далеко за її межами. Записано твір у багатьох десятках варіантів, що часто різняться між собою не лише розміром, а й мотивами, ідейним змістом:

*Повернувся я з Сибіру
Та й не маю долі.
Хоч, здається, не в кайданах,
Та все ж не на волі [5, 246].*

Запис цього найпоширенішого варіанту здійснено ще 1919 року на Поділлі. 1964 року В.Вовкодав записав ще один варіант цієї пісні від П.К.Пацюк, мешканки села Кармалюкового на Вінниччині. Там же було здійснено запис ще однієї відомої пісні про ватажка – «За Сибіром сонце сходить» – у двох варіантах (один – у с. Кармалюковому Жмеринського району Вінницької області, 1964; другий – у с.Потоках того ж району, 1970). Запис варіанту цієї пісні належить і авторці роботи (записано від М.М.Дудки в селі Куйбишеве Оржицького району Полтавської області 2002 р.):

*За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви ж на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.
Маю діток, маю жінку,
Та я їх не бачу,
А згадаю про їх долю,
Та й щиро заплачу.*

Концепція постаті Устима Кармалюка у фольклорі помітно відрізняється від характеристик, уміщених в тогочасних документах. Адже народ бачив ватажка таким, яким хотів його бачити. Документи ж кваліфікували діяльність месника як розбійництво. Проте це не завадило українським письменникам створити в літературі образ визволителя покріпаченого українського селянства. При цьому митці звертаються до скарбів усної народної творчості, де оспівується й звеличується Кармалюк.

У своїй роботі «Кармалюк в українській народній пісні» (1926) В.Герасименко обмежується лише аналізом пісенного матеріалу. Народ послідовно ідеалізував свого ватажка, закриваючи очі на те, що Кармалюк грабував і не дуже багатих, і знищив на своєму шляху не одну людину.

Дослідник справедливо зазначає, що сльози, які в піснях проливає Кармалюк, були не його сльозами, а сльозами народного розпачу, горя. Нагаї, зруйноване родинне життя, вічні переслідування з боку влади, тяжка робота і лихо нескінченне – ось ті мотиви, що проходять через усі кармалюцькі пісні.

Одна з найвідоміших пісень – «За Сибіром сонце сходить» – використовується українськими письменниками в усіх без винятку літературних творах про Кармалюка. На наш погляд, це пояснюється тим, що тут народ вкладає в уста свого заступника промовисті роздуми про мету його благородної діяльності. Герой ніби саморозкривається перед тими, боротьбі за щастя яких присвятив своє життя:

*Зовуть мене розбійником,
Кажуть - розбиваю.
Ще ж нікого я не вбив,
Бо й сам душу маю.
З багатого хоч я й візьму -
Убогому даю.
Отак гроші поділивши,
Я гріхів не маю [5, 247].*

Надзвичайно цікавим і нетиповим для фольклору про діяльність Устима Кармалюка за своїм змістом є один із варіантів пісні «За Сибіром сонце сходить» (упорядкований В.Тищенком), де месник неначе звертається по допомогу до своєї матері, коли його схопили і закували в кайдани:

*Ах ти, моя стара мати,
Продай сиві воли,
Викуп мене молодого
З тієї неволі [2, 57].
На це мати відповідає:
Шкода мені, мій синонько,
Волів продавати,
Як заробив, так заслужив –
Мушиш одбувати [2, 57].*

Очевидно, в цьому творі відбилися погляди народу на загальнолюдські моральні цінності: якщо скоїв злочин, маєш спокутувати гріх. Хоча в переважній більшості пісень, легенд і переказів про діяльність ватажка грабунок і побиття людей (панів) не вважається злочинним (коли вчинено Кармалюком або його побратимами). Устим Кармалюк став ідеалом для українців (за фольклорними версіями) тому, що ніколи не залишав своїх друзів у скрутному становищі, міг дати пораду, допомогти грошима, що все добро, яке відбирав у «владь імущих», віддавав бідноті.

Методологічні підходи до аналізу пісень про діяльність Кармалюка обумовили врахування характеру перебігу подій, їх органічного зв'язку з гайдамаччиною, з одного боку, та спорідненість жанрів, тематичних циклів, у центрі яких – художнє відображення національно-визвольних ідей, - з другого. Як і гайдамацькі, пісні про діяльність Кармалюка передають конкретні історичні події, називають реальних історичних осіб (за певними винятками). Властиво, можна сказати, що природа історизму обох пластів пісенної епіки має спільну основу.

Початковий етап фольклору про боротьбу Кармалюка відбиває нарікання на власну долю, тяжке становище народу під соціальним, релігійним, а, отже, національним гнітом. Це твори, що «пояснюють» причини виникнення визвольного руху під проводом месника та його широке розпросторення.

Із ранніх літ замислювався Кармалюк над долею рідного народу. Пісню, що найкраще виражає його ставлення до скривджених українців, можна вважати такою:

*Ой ідуть дні за днями,
Часи за часами.
А я щастя не зазнаю,
Горе мені з вами.
І, здається, молодому
Нічого журитись,
А прийдеться молодому
З туги утопитись.
Болить моя головонька
Оченьками мружу,
Сам не знаю, не відаю,
За чим же я тужу.
Вбогі люди! Вбогі люди!
Скрізь вас, всюди бачу,*

*Як згадаю вашу муку,
Сам не раз заплачу.
Вдень, і вночі, і ввечері,
У всяку годину!
Я не маю порадоньки,
Я од журби згину [3, 27].*

У тяжкій підневільній праці на пана минали дитячі та юнацькі роки Устима. В одній із пісень герой зізнається:

*На панщину ходжу, ходжу,
Панам ніде не догоджу.
Ходжу в зимі, ходжу в літі,
Не догоджу ніде в світі [2, 112].*

Віддання паном Кармалюка в солдати, як і все, що трапилося з ним за коротке, але бурхливе життя, відбито в пісенних творах («Ой віддав же пан Юстима», «Служив це я в Галіції», «Ой іде Кармалюк долиною», «Кармалюка жвавий хлопець» та ін.). Невипадково ж в одній із цих пісень ватажок оплакує свою важку долю:

*Розсердився пан на мене,
Та й віддав в солдати.
«Кармалюку, вражий сину
Що з тобою буде,
Я тебе оддав в солдати,
Служи так, як люди!»
А в солдатах служба тяжка,
Мушу привикати,
А сам таку думку маю,
Що треба втікати [2, 79].*

«Історична пам'ять українського етносу зберегла чимало цінного матеріалу для возвеличення своїх героїв, який формувався за специфічними законами фольклорної свідомості, - слушно твердить В.Сокіл. – Ця остання не існує поза естетичною свідомістю народу, оскільки вона передає її через відповідні категорії. Насамперед слід назвати категорію гармонійного. Згідно із законами гармонійності, народ-землероб повинен вільно працювати на рідній землі... дбати про... достаток. А коли хтось зазіхає на ці багатства... позбавивши автохтонів соціальної, духовної, зрештою, національної свободи... порушується гармонійне. Народ змушений перейти від звичного способу життя до екстремального, замість хлібороба стати воїном» [4, 248]. Зрозуміло, що в цій ситуації зростає драматична напруга, максимально загострюються конфлікти, спричиняючись до трагічної розв'язки. Та трагічне – це переборення негараздів у майбутньому. Нині ж йдеться про протест, безкомпромісне єдиноборство за сповідувані ідеали. Творці народної пісні, заглиблюючись у внутрішній світ Кармалюка, доволі повно й образно відтворювали розуміння ним суспільної дисгармонії. Саме тому їхня увага сконцентровується не на подіях повсякденного буття, а на породжених життям ідеалах особистості. У пізніших піснях усе відчутніше лунають героїчні мотиви. Сенс власне героїчного полягає не у віддзеркаленні справжніх фактів, а в образній інтерпретації історичних подій, що є виявом народного досвіду, ідеалів етносу.

Поштовхом до діяльності, що прославила Кармалюка, стала його служба в рекрутах і знайомство з Данилом Хроном. Повернувшись 1813 року в рідні місця, вони разом організували загін для боротьби проти панів:

*Ой віддав же пан Юстима
У тії солдати,
А Кармалюк із Хроником
Задумав тікати.
Утекли вони із війська,
Пішли в ліс обоє,
Незабаром в темнім лісі
Мали хлопці свої.
У багатих відбирали,
А бідним давали.
І з цього насолоду
Превелику мали [2, 108].*

За розпорядженням подільського губернатора наприкінці 1826 року були організовані спеціальні загони шляхти для спіймання Кармалюка. Влада обіцяла велику нагороду тому, хто наведе на слід або спіймає його. Складне життя людини, що своєю непокорюю викликала гнів панства, відбите в таких сумних словах народної пісні:

*Судять мене вдень і вночі,
Повсяку годину,
Ніде мені подітися,
Я от журби гину...
Пішов би я до дітей –
Красу мою знають:
Аби тільки показався,
То зараз впіймають.
А так треба стерегтися,
Треба в лісі жити.
Хоч, здається, світ великий,
Ніде ся подіти! [2, 63].*

Вплив Кармалюка на простих людей був настільки значним, а протест селян набрав таких великих розмірів, що це викликало з боку органів царської влади намагання якнайшвидше розправитися з ватажком. У грудні 1827 року, після «бунту» в літинській в'язниці, Кармалюк був покараний. Образ прикутого, знесиленого, але нескореного народного месника постає в одній із пісень:

*Кармалюку, Кармалюку,
Ти ж, Кармалюченьку,
Пливе з тебе кривавиця...
Як вода річенькова.
Дай же, боже, здоров'ячка
Та й Кармалюкові,
Що він дав полегкість
Нашому крайові [1, 74].*

За свої діяння отаман переслідувався як польськими поміщиками, так і російським урядом. У житті він витримав чимало тортур, неодноразово засуджувався до страти, але не занепадав духом, а повсякчас тікав з в'язниць, щоб продовжувати боротьбу:

*Я ж три года по Сибірі
Прошаком шалався,
Через Волгу на воротах
Я переправлявся [5, 249].*

Як не любили люди Кармалюка, але не змогли вберегти його від підступної смерті. Устим був дуже довірливим, через що й загинув у будинку знайомої вдови, яку вважав своїм вірним другом:

*- Вечір добрий, вдівонько,
Обізвися в хаті.
Як варила вечеряти,
Будем вечеряти...
А той ляшок-неборачок
Згори поглядає,
Да й срібляним а гудзиком
Ружжо й набиває... [6, 284].*

Пісні про смерть Кармалюка зазвичай містять елементи фантастики. У них співається про загибель ватажка від «свяченої кулі» або «срібного гудзика», освяченого в «12 церквах»:

*Ой сам я дався з світу згубити,
Що і сказав я кулі святити.
Сама ти дала до двору знати,
Щоб мене вбили у твоїй хаті [2, 43].*

Ці твори нагадують пісні про гайдамаччину та опришківство, де часто йдеться про народний звичай святити кулі, щоб протидіяти різним чарам.

Ім'я народного героя Устима Кармалюка оповите безсмертною славою. Його життя й трагічна загибель знайшли широке відображення в народній творчості. Велике народне горе з приводу смерті Кармалюка добре передається в пісні:

*Як забили Кармалюку
Й повезли ховати,
Як почули бідні люди,
То й стали плакати.
Тепер будуть поміщики
Вільно панувати,
Бідні люди на панщині*

*Будуть пропадати.
Зійдімося, бідні люди,
На його могилу,
Ми сльозами підливаймо,
Посадим калину.
Най калина процвітає,
Ми глядімо отамана,
Повстання піднімем [2, 43].*

Не лише скорбота й сум відчуваються в цій пісні. Схиливши в тузі голови, люди водночас з надією дивилися вперед, прагнули продовжити боротьбу до переможного кінця. Зазначимо, що мотиви, пов'язані зі смертю, наявні в більшості фольклорних версій біографії Кармалюка. Це – жанровий естетичний концепт, що унаочнює їх життєподібність, реалістичність. Та загибелі героя передують його героїчні вчинки, зображені, зазвичай, без зайвих подробиць. У такий спосіб героїчне органічно перехрещується з трагічним. Глибинний смисл останнього своєрідно закодований в ідеї смерті заради життя. Відтак загибель, смерть потлумачуються не як фатальний кінець усього сущого, а як передумова докорінно оновленого майбуття, крок до омріяного ідеалу. Тому маємо всі підстави сприймати фольклор про Устима Кармалюка як одне зі свідчень граничного драматизму української історії.

Найпоказовішими поетикальними засобами в піснях про Кармалюка є епітети, порівняння та паралелізми. Такі епітети, як, скажімо, «славний хлопець», «русі кудрі», «людська слава», «білі гуси», «темний ліс», «тяжкий жаль», «темниця кам'яная» тощо виступають традиційними засобами характеристики постаті та вчинків славнозвісного народного ватажка. Порівняння найчастіше вживаються в картинах переслідування й смерті героя (Кармалюка «як звірюку гонять»; кров із нього тече «як вода річенькова» і под.). Паралелізми тут помітно посилюють емоційне звучання, слугують засобом характеристики персонажів, відтворюють їхні почуття, переживання.

Народні твори фіксують не лише перемоги, а й прорахунки, невдачі отамана, передають драматичні ситуації, коли народним оборонцям загрожує загибель. Значення й сила фольклорного матеріалу полягає в тому, що він є важливим джерелом інформації про переломні історичні події. Саме в ньому якнайповніше втілюються моральні, правові та національні норми життя, життєвий досвід, уособлені в художній формі. Характерним для всіх творів усної словесності про діяльність Кармалюка є відображення реальних історичних подій, утвердження волелюбності народу та спрямованість проти національного поневолення.

Список використаних джерел

1. Гуржій І.О., Компан О.С. Устим Кармалюк: Історико-біографічний нарис: До 125-річчя з дня смерті/ І.О.Гуржій, О.С.Компан. – К.: Рад. школа, 1960. – 80 с.
2. Народ про Кармалюка: Збірник фольклорних творів/ Упоряд., вступ. ст. і приміт. В.І.Тищенко. – К.: Наукова думка, 1961. – 276 с.
3. Скиба О. Устим Кармалюк у пам'яті народній / О.Скиба // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – № 2. – С. 26 – 28.
4. Сокіл Василь. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / Василь Сокіл. – Львів: Інститут народознавства НАН України. Відділ фольклористики, 2003. – 320 с. – Бібліогр.: с. 294 – 318.
5. Українські народні думи та історичні пісні. – К.: АН УРСР Інститут МФЕ, 1955. – 660 с.
6. Устим Кармалюк. Збірник документів/ за ред. К. Гуслистого і П.Лаврова. – К.: Укр. вид-во політ. літератури, 1948. – 344 с.

Summary. The article deals with the comprehension of artistic prose about the life and activity of Ustym Karmalyk – the leader peasant's revolt on Podillay area, directed against social and national discrimination.

Keywords: symbol, folklore model, folklore and literature karmalykiana, ethnos, poetics.